

**TÜRK TERCÜME EDEBİYATI ÜZERİNE İNCELEMELER:
HAREZM TÜRKÇESİ İLE İLK ADAPTASYONLAR**
*EXAMINATIONS ON THE TURKISH TRANSLATION LITERATURE:
FIRST ADAPTATIONS IN KHWAREZM TURKISH*

Mehmet Turgut BERBERCAN*

Öz

Merkezi Harezmi bölgesi olmak üzere İslamiyet etkisinde gelişen Türk edebiyatındaki öncü eserlerin, Türk dili ve edebiyatında tamamen orijinal karaktere sahip eserlerin yazılması için bir nevi basamak teşkil ettiği ve yazıldıkları dönemin bir geçiş evresi oluşturarak Türk edebiyatına istikâmet verdiği, Türk edebiyatının klasik ve millî bir kimlik kazanana kadar geçen olgunlaşma sürecinin mahsulleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu eserlerin İslam dininin esaslarının ve gereklerinin öğrenilmesinde, İslam medeniyetinin tanınmasında Türk dünyası için birer kılavuz hüviyetinde, elden ele geçerek istinsah edilip çoğaltılan eserler olduğu bilinmektedir. Öyle ki bu eserler, 15. yüzyıldan itibaren Türkistan'da Çağatay Türkçesine, Anadolu ve Ön Asya'da Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ya da söz konusu eserlerden ilham alınarak bu lehçelerde daha orijinal ve Türk kültürüne ait unsurlarla şekillendirilmiş daha millî bir mahiyeti bulunan eserler yazılmıştır. Çalışmada, aslı olarak Arapçadan veya Klasik Farsçadan doğrudan tercüme edilerek yahut adaptasyon yoluyla aranje edilerek 14. yüzyılda Harezmi Türkçesiyle yazılmış bu eserler; kullanılan teknik, biçim ve adaptasyon tarzı açısından incelenmiş, kronolojik bir perspektif üzerinde Türk dili tarihi çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk tercüme edebiyatı, Harezmi Türkçesi, adaptasyon.

Abstract

In the center region Khwarezm, the pioneer literary works of the Turkish literature under the effects of Islam, were a kind of steppingstones which dominated the literature of Turks in an attempt to be written fully original works and constituted a transmission period for the literature. These literary works were also samples of the Turkish literature in the period of literary maturation that provided the literature a classical and national character. Furthermore, some of these works were by of a religion guide in order to learn basics and necessities of Islam and were also copied many times and passed from hand to hand for religious purposes. In fact, these works beginning from 15th century were translated or inspiredly rewritten into Chagatai Turkish in Turkestan, Ottoman Turkish in Anatolia and in the region Neareast, and hence more original and national charactered works enriched by Turkish cultural elements were generated in the mentioned Turkic dialects. In this article, works written in Khwarezmian Turkish via a direct translation method or arranged by adaptation method from the Arabic or classical Persian texts in the 14th century are analysed in terms of technic, form and style of adaptation in the chronological perspective of the Turkish language history.

Key Words: Turkish translation literature, Khwarezm.

* Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

Giriş

Türklerin İslam'dan önce komşu İran halklarıyla kurduğu yoğun münasebet ve kültür alışverişi, İslam'ın kabul edilmesiyle birlikte kuvvetle ilerleyerek devam etmiş; İslam dinini Türklerden önce 7. yüzyıldan itibaren kabul etmeye başlayan İran halklarının dil ve kültür unsurları, özellikle Klasik Farsça yazılan edebî eserler vasıtasıyla birçok cepheden Türk dili ve edebiyatına sirayet etmiş, Türk dilinde "İslamî Farsça"nın etkisi yoğun olarak hissedilmeye başlamıştır. *nemâz, âb-dest, oruç* (< *rûze*) şeklinde, İslam'ın en temel esaslarını karşılayan ve İslam etkisiyle vücut bulan ilk Türkçe metinlerden itibaren kullanım kazanan birçok dinî kelimenin Arapça değil de İran dilleri kökenli oluşu bilhassa din yoluyla Türklerin İran halklarıyla çok yakın sosyal ve kültürel irtibat oluşturduklarını işaret etmekte ve hatta İslam'ın Türkler arasında tüm yönleriyle tanınmasında Farsça yazılmış din ağırlıklı eserlerin önemli bir vasıta olduğunu göstermektedir. Önemli bir örnek olarak İslamiyet etkisinde gelişen Türk dili ve edebiyatının ilk gelişim aşaması olan Karahanlı Türkçesi döneminin ilk eseri Kutadgu Bilig'de, Atabetü'l-Hakayık'ta *nemaz* ve *rûze* (oruç) gibi İslam'ın temel esaslarının Farsça kökenli kelimeler ile karşılandığı görülür. Bu durum, Türkler arasında İslam'ın yayılmasında Fars öğreticiliğinin büyük pay sahibi olduğunu göstermektedir:

*Mum barça kodtı özüng yalnguzın "Ey huyu asil! yalnızca kendin bunu tamamen bıraktın,
Nemâz rûze tuttu ay kılki tüzün (3242) namaz (kıldın), oruç tuttur"*

*Nemâz rûze barça öz asging turur "Namaz ve oruç senin kendi faydanadır,
Öz asgın tilegli bagırsız bolur (3243) (sadece) kendi faydasını dileyen, bencil olur"*

İslam'ın Türkler arasında yayılmasını takiben Arap ve Fars kökenli İslamî terminolojinin Türk diline giriş yaptığı, İslam etkisindeki ilk eserlerin (en başta *Kutadgu Bilig*, *Atabetü'l-Hakayık*) dilinde kemmiyet bakımından belli bir seviyeye ulaştığı ve bu din ağırlıklı kelime kadrosuna müteakip yüzyıllarda farklı muhtevaları bünyesinde barındıran Arap ve Fars dillerine ait söz varlığının dahil olarak Türk edebiyat dilinde gittikçe artan miktarda kendine yer edindiği anlaşılmaktadır. 11. yüzyılda yazılan Kutadgu Bilig ile 13. yüzyılda yazıldığı düşünülen Atabetü'l-Hakayık, içerdikleri Arapça ve Farsça kökenli sözvarlığı açısından mukayese edilirse, tabii olarak bu sözvarlığının daha küçük çaplı bir eser olmasına rağmen (484 mısralık) Atabetü'l-Hakayık'ta daha sık bir kullanıma sahip olduğu görülecektir.

Karahanlı Türkçesinin Kutadgu Bilig'in telif edildiği tarihten itibaren Türk dili tarihinin bir devresi olarak (11.-13. yüzyıllar) geliştiği göz önünde bulundurulursa, Kutadgu Bilig'den önce yani M. 1069 yılından önceki İslam etkisinde bulunan Türk dilinin muhtemel olarak Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesinden sonra, yani 10. yüzyıl içinde ya da bu yüzyıldan hemen sonra, sözvarlığı açısından şekillenmeye başladığı düşünülmektedir. Z. V. Togan'ın tespitine göre, 10. yüzyılda Farsçaya çevrilen Kur'an'ın bu yüzyılda Türkçeye de çevrildiği düşünülebilir (bkz. Togan, 1960: 135). Bu sava göre, Türk dilindeki Arap ve Fars kelime kadrosunun ilk örnekleri 10. yüzyılda görülmeye başlamış ve ilerleyen yüzyıllarda artarak devam etmiştir. Tarihî malumat gözden geçirildiğinde, Kur'an'ın İran'daki Samanî hanedanından Emir Mansur b. Nuh (M. 961-976) devrinde, Maverâünnehir civarı İslam bilginlerinden oluşan ve hatta içinde Türk üye ya da üyelerin bulunduğu bir kurul tarafından Muhammed b. Cerir-i Taberî'nin 40 ciltlik eseri temel alınarak "satır altı" tekniği ile muhtasar bir Farsça tercüme teşkil edildiği bilinmektedir (ayr. bkz. Sağol, 1997: 379-396). M. F. Köprülü ve A. İnan'a göre Kur'an'ın Türkçe tercümesi, Farsça tercümeden sonraki bir yüzyılda,

muhtemelen 11. yüzyılın ilk yarısında hazırlanmıştır (bkz. Sağol, 1997: 379; krş. Ata, 2004: IX-XI). Togan'ın, Köprülü'nün ve İnan'ın kanaatlerinin ortak noktası, Kur'an'ın Kutadgu Bilig'in telif tarihinden (en fazla bir yüzyıl) önce Türk diline çevrildiği ve ilk Müslüman Türk devleti Karahanlıların (büyük ölçüde Eski Uygur Türkçesi temelli) yazı diliyle oluşturulduğu şeklindeki tespittir. Bu tespitten yola çıkıldığında, İslam etkisindeki Türk dilinin ilk eserlerinin Kur'an'ın Türkçe tercümesinden örnek alınan dil unsurları ve özellikle sözvarlığı vasıtasıyla şekillendirilen yeni bir edebiyat dilini geçerli ve muteber hale getirdikleri anlaşılmaktadır.

Öncelikle; Türk dilini, edebiyatını ve kültürünü anlamının metodolojik inceleme yollarından birinin İslam öncesi Türk dili ve edebiyatı mahsullerinden istifade edilerek etraflı mukayeseler yapılması olduğu vurgulanmalıdır (bkz. Arat, 1986: IX-XXIII; ayr. Tekin, 1986: 6-7; Sertkaya, 1986: 43-44).

İslam Öncesi Türk-Budist muhitine ait, Türk edebiyatı tarihinin bilinen ilk pastoral şiir örneği (Arat, 1986: 66-67):

- (a) *Adkaşu turur kat kat tahta* "Birbirine bağlı duran kat kat dağlarda,
(a) *Amil aqlak aranyadanta* sakin ve تنها aranyadana'da,
(a) *Artuç söğüt altınmta* ardıc ağaçları altında,
(a) *Akar suvolukta* akar sular boyunda;
(a) *Amrançığın uçdaçı kuşkıyalar* sevinç içinde uçuşan kuşçukların
(b) *Tirinlik kuwraglıkta* toplandıkları bir araya geldikleri yerde,
(a) *Adkagsızın mengi tegingülüğ ol* hiçbir şeye bağlanmadan, huzura kavuşmalı,
(a) *Am teg orunlarta* işte öyle yerlerde!"

İslam'ın Türklerce kabulünden sonra, Eski Uygur şiirinin Altay aliterasyonu (mısra başı kafiyesi) ve Türk'ün bilinen en eski nazım birimi dördlük ile hece vezninin azalan miktarda fakat unutulmamak kaydıyla varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Türklüğün 11.-13. yüzyıllarda ortaya koyduğu ilk edebî eserlerin İslam öncesi Eski Türk şiirinden ayrılan yönü, bu yüzyıllardaki Klasik Farsça yazılmış manzumelerin Eski Arap şiirinden ve özellikle muhteva bakımından İslam öncesi İran şiirinden ve Hint sanatından beslenmiş kuvvetli ve özendirici etkisidir. Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık'ta, hatta Divanü Lugatî't-Türk'teki bazı şiir parçalarında aruz vezninin kullanılması (bkz. Tekin, 1989), Kutadgu Bilig'de mesnevi türünün tahkiyeci ve tasvirici üslûbun bir parçası haline getirilmesi, Divan'daki şiir parçalarından anlaşıldığı şekilde, gazel tarzının bilhassa "aşk" ve "şarap" konusu için yaygınlaşmaya başlaması, İslam öncesindeki Türk edebiyatında bulunmayan ve bu edebiyata ait olmayan yeni bir akımı ve öncü bir tarzı işaret etmektedir.

Divanü Lugatî't-Türk'ten, Farsça manzumelerin klasik formunda hazırlanmış bir şiir örneği (Tekin, 1989: 150-151):

(--./--./--.) [Müstef'ilün / fâilün / müstef'ilün]

Közüm yaşı sawrulup kodı akar (a) "Gözümün yaşı savrulup aşağı akar,
Bilnip ajun emgekin tükel ukar (a) dünyanın eziyetini çok iyi bilip anlar"

Emgeksizin turgu yok munda tamu (b) "Bu dünya cehenneminde sıkıntısız durmak olmaz;
Eđgüliküg körmedip ajun çıkar (a) insan iyiliği ve güzelliği görmeden bu dünyadan çıkar"

Eren kamug artadı nengler uğu (c) "Mal mülk peşindeki insanların ahlakları bozuldu;
Tawar körüp üsleyü eske çokar (a) değerli mal görünce leşe konan akbaba gibi saldırlar"

...

§ Harezmi Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar

Karahanlı Türkçesinden sonra, Moğol istilasının Türk dünyasını çok yönlü bir şekilde etkilemesinin ardından, 14. yüzyıldan itibaren Harezmi ve Kıpçak sahası edebiyat muhitlerinde Türk şair ve ediplerinin İran sanat muhitiyle birlikte paylaştıkları kültür coğrafyası zemininde ve müşterek İslamî kültür hayatının bir sonucu olarak Klasik Farsça yazılmış eserleri; nazım şekilleri, inşa, tema, muhteva, retorik, üslub vs. özellikleriyle olduğu gibi örnek alarak eserler oluşturmaya başladıkları bilinmektedir. Bu eserlerde, model alınan Farsça eserlerin isimleri olduğu gibi muhafaza edilmiş ya da kısmen değiştirilmiş, Türklüğe ve Türk kültürüne ait bir ifade ve yorum tarzı geliştirilerek adaptasyon metodu (uyarlama tekniği, kaynak metnin aynı formda ya da küçük değişiklik, ilâve ve çıkarmalarla başka bir dil kullanılarak yeniden kurulması, aranje edilmesi) uygulanmış ve böylece belli bir orijinalitesi olan yeni eserler telif edilmiştir. Aynı durumun akisleri 14. yüzyıldan başlamak suretiyle Anadolu'da, Eski Anadolu Türkçesi çerçevesinde de gelişmiştir. Merkezi Harezmi bölgesi olmak üzere İslamiyet etkisinde gelişen Türk edebiyatındaki bu öncü eserlerin, Türk dili ve edebiyatında tamamen orijinal karaktere sahip eserlerin yazılması için bir nevi basamak teşkil ettiği ve yazıldıkları dönemin bir geçiş evresi oluşturarak Türk edebiyatına istikâmet verdiği, Türk edebiyatının klasik ve millî bir kimlik kazanana kadar geçen olgunlaşma sürecinin mahsulleri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu eserlerin İslam dininin esaslarının ve gereklerinin öğrenilmesinde, İslam medeniyetinin tanınmasında Türk dünyası için birer kılavuz hüviyetinde, elden ele geçerek istinsah edilip çoğaltılan eserler oldukları vurgulanmalıdır. Öyle ki bu eserler, 15. yüzyıldan itibaren Türkistan'da Çağatay Türkçesine, Anadolu ve Ön Asya'da Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ya da söz konusu eserlerden ilham alınarak bu lehçelerde daha orijinal ve Türk kültürüne ait unsurlarla şekillendirilmiş daha millî bir mahiyeti bulunan eserler yazılmıştır. Aslı olarak Arapçadan veya Klasik Farsçadan doğrudan tercüme edilerek yahut adaptasyon yoluyla aranje edilerek 14. yüzyılda Harezmi Türkçesiyle yazılmış bu eserler; kullanılan teknik, biçim ve adaptasyon tarzı açısından incelenerek aşağıda, kronolojik bir perspektif üzerinde, Türk dili tarihi çerçevesinde ele alınmıştır:

1. Türk dilinin ilk sözlük ve gramerlerinden biri: Mukaddimetü'l-Edeb

Mehmed bin Kays tarafından yazılarak Celaleddin Harezmişah'a (ölüm tarihi, 1231) sunulmuş ve henüz ortaya çıkarılmamış, kayıp bulunan "Tıbyanu Lugati't-Türkî Ala Lisani Kanglı ("Ferheng-i Mehmed bin Kays" olarak da bilinir)" adlı eser (bkz. Köprülü, 1928: 441-444) ve yazılış tarihi bilinmemekle birlikte Kıpçak sahasına ait kabul edilen "Kitab-ı Beylik" (Kitabu'l-İdrâk'ın müellifi Ebu Hayyan'ın istifade ettiği bu eser için ayrıca bkz. Caferoğlu, 1974: 198) sayılmazsa Divanü Lugati't Türk'ten sonra yazılmış ilk Türkçe sözlük ve gramer kitabı "Mukaddimetü'l-Edeb"dir. Zemahşeri'nin 12. yüzyılın ortalarında yazdığı ve dönemin hükümdarı Atsız Harezmişah'a sunduğu eserin bilinen en eski Türkçe nüshaları Harezmi Türkçesi ile tercüme edilmiş nüshalardır. Eski nüshalardan biri olan ve tahminen 13. yüzyıla ait olan Şuşter nüshasından (bkz. Yüce, 1993: 9-11) anlaşıldığı kadarıyla, Divanü Lugati't-Türk'ten sonra yazılmış ve en zengin Türkçe kökenli kelime kadrosunu bünyesinde barındıran eser, Türk dili ve edebiyatı tarihi içinde, 13. ve 14. yüzyıllar ve hatta öncesindeki Türk dilini özellikle *hapax legomena* halindeki kelime hazinesiyle bugüne yansıtan özel bir yere sahiptir.

Mukaddimetü'l-Edeb'den seçilmiş bazı orijinal kelimeler → *aplak* (232-6): horoz; *bıskır-* (141-1) [< *bıs-*]: gülümsemek; *bötüm* (179-6): ekşi (yüz); *eje ~ ajiya* (102/3, 92-7): kireç, sıva, alçı; *kavut* (145-1): sık; *kozgat-* (36-6): sürmek, götürmek; *mangu ~ bangu* (141-1, 136-6) [< *ban-*]: lokma; *okalt-* (60-4): boşaltmak, boş yapmak; *ösk* (193-4): istek, özlem; *ötür-* (57-6 / 97-6): ishal olmak / sürümlü yapmak; *sümezlik* (223-1): itaatsizlik; *torak* (178-4): yolcu aşısı, azık; *ultangla- ~ oltangla-* (30-3): taban geçirmek, yamamak; *ürpek* (226-6): saçak, püskül; *yabuldak* (225-5): çıplak, palansız.

Zemaşerî, eserin girişinde Atsız Harezşah'ın Arap dilini yücelterek diğer dillere tercih ettiğini ve saray kütüphanesi için bir nüsha yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyarak eseri yazıp Atsız'a ithaf ettiğini bildirmektedir. Kitabın bütün memleketlerde makbule geçen bir kitap olup Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını sağlayacağını ayrıca kaydetmektedir (bkz. Yüce, 1993: 8). N. Yüce'ye göre, eser girişindeki bu ifadelerde geçen "bütün diller" ile bilim dili olan Arapça dışındaki Farsça, Harezmi Türkçesi ve Harezmi gibi eserin yazıldığı bölgede konuşulan ve bilinen yazı dilleri kastedilmiş olmalıdır. Eser Atsız'a sunulduğuna göre ve Arapça olan metni anlamak için tercüme gerektiğine göre, bu tercüme Atsız'ın en iyi bildiği dille yani anadili olan Türkçe ile veya ikinci dili olan Farsça ile yapılmış olması akla gelen en uygun ihtimaldir (Yüce, 1993: 8). Zemaşerî'nin eserin ilk tercümesi, o devrin popüler edebiyat dili Farsça ya da Harezmi bölgesi yerlilerinin dili Harezmi olsa bile üçüncü tercüme dili mutlaka Türkçe olmuştur. İşte bu noktada, Ortaçağ'da İslam dünyasında, Arapça öğrenmek için başvurulmuş sözlük ve gramer alanındaki en temel kitaplardan biri olan Mukaddimetü'l-Edeb'in Kur'an'dan sonra Türk tercüme edebiyatı dahilinde, İslam etkisindeki Türkçe literatürün tarihi/dönemi bilinen ilk Türkçe tercüme ve adaptasyon kitabı olduğu sonucu çıkmaktadır.

II. Türk dilinde yazılmış ilk peygamber hikâyeleri: Rabguzî'nin Kısasü'l-Enbiya'sı

Çağatay Türkçesinin hazırlık devresinin yani Harezmi Türkçesinin ilk eseri ve aynı zamanda Türk edebiyatının ilk peygamberler tarihi (Kutsal kitaplardan, ilahî anlatılardan ve inançlardan beslenerek peygamberlerin hayatlarını, din yolundaki mücadelelerini, mucizelerini vs. didaktik bir tarzla hikâyeye eden ve hatta peygamber evlatlarının, yakınlarının, düşmanlarının hayatlarıyla ilgili detaylar veren epizotlar bütünü, dinî ve tarihî eserler) olan Kısasü'l-Enbiya, bir Moğol beyi Tok Buka'ya sunulmuştur (Tok Buka'nın kim olduğuyla ilgili görüşler için krş. Rieu, 1888: 270; Köprülü, 1980: 286-287; Ata, 2014: 27). 1310'da tamamlanmış eser, kaynaklarda hayatı hakkında bilgi bulunmasa da özellikle 14. yüzyılın ilk yarısında, Türkistan'da hâkim bulunan Moğol aristokrasisine yakın bir çevreden gelen Rıbat Oğuzlu, halk dilinde bu şehir adının söylendiği şekilde muhtemelen kısaltılmış Rabguzî mahlasını kullanan Nasirüddin bin Burhanüddin adlı bir edibin kaleminden çıkmıştır. Rabguzî, bu eseri yazma amacını açıklarken peygamber kıssalarını çok okuduğunu, her yerde bu tarz kitapların bulunabildiğini, fakat bu eserler arasında doğru, muteber olanlar yanında yanlış olanların ve hatta mükerrer yahut eksik olanların da bulunduğunu belirtmiştir:

... Tarih yéti yüz tokuzda, it yılınıng evvelinde, kasid yetildi kim peygamberler kıssalariga gayet rağbetimiz bar. Téğme yérde ol kitabet taplur amma ba'zısı müstakim ve ba'zısı na-müstakim bir ançası mükerrer, bir ançası mu'teber, bireolerning sözleri kesük, bireolerning maksudları öksük ... (2b/13-16)

1310'da yazılmış Kısasü'l-Enbiya'nın Türk edebiyatındaki yazılış tarihi bilinen ilk "peygamber hikâyeleri" olduğu düşünülürse, Rabguzî'nin kendi ifadesiyle "gayet rağbet ettiği" yani çokça okuduğu ve istifade ettiği peygamber kıssalarının Arapça ya da Farsça yazılmış peygamber kıssaları olduğu anlaşılır. N. Yüce'nin bildirdiğine göre,

Rabguzî eserini Farsça bir eserden 1309-1311'de Türkçe'ye uyarlamıştır (Yüce, 2012: 499). Literatürde "Kıyasü'l-Enbiya" ya da "Kıyas-ı Enbiya" adıyla genel olarak zikredilen ve ayrı bir nesir türü, çeşidi oluşturan bu mensur eserlerin ilk örneğinin 11. yüzyılda Arapça yazıldığı bilinmektedir. Sa'lebî'nin "Kitâbu 'Arâ'isi'l-Mecâlis fi Kıyasî'l-Enbiyâ"sı ve bu eserin başka bir versiyonu olarak Kıasâ'î'nin "Kıyasî'l-Enbiya"sı bu türün bilinen ilk örnekleridir (bkz. Nagel, 1986: 180; ayrıca Sa'lebî'nin eserinin Anadolu sahasındaki çevirileri ve akisleri için bkz. Yılmaz ve Demir, 2009: 357-370; Sa'lebî'nin eserleri için bkz. Mertoğlu, 2009: 28-29). Rabguzî'nin de tıpkı Sa'lebî gibi, ayet ve hadislerin yanı sıra şiirlerle eserini zenginleştirdiği, Yahudilik ve Hristiyanlıktan İslam kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgileri kullandığı görülür. Her ne kadar Rabguzî, Sa'lebî'nin tarzını kullanmış olsa da Sa'lebî'nin eserinden ya da istifade ettiği Sa'lebî etkisi taşıyan Farsça bir eserden doğrudan tercüme yapmak yerine hiç eksik kısım bırakmadan ve konu bütünlüğünü bozmadan metni Türk diliyle yeniden kurmuş ve özellikle kendi şairliğini kullanarak mensur metne dahil ettiği toplam 484 mısralık manzumelerle eserini özgün bir adaptasyona dönüştürmüştür.

III. Türk dilinin ilk manzum ilmihal kitabı: Mu'înü'l-Mürîd

Mu'înü'l-Mürîd, Harezmi bölgesinde İslam adlı bir şair ya da "Şecere-i Terâkime"nin müellifi Ebulgazi Bahadır Han'ın bildirdiği şekilde, Şeyh Şeref Hoca tarafından (eserin müellifinin kim olduğuyla ilgili tartışma için bkz. Bodroglu, 1976: 87-105; Toparlı ve Argunşah, 2008: 15-23) 1313'te telif edilmiştir. 15. yüzyılda Anadolu sahasında Ebu'l-Lays Es-Semerkindî'nin "El Mukaddime fi's-salât"ının Türkçe adaptasyonu olarak kaleme alınmış Kutbetdin İznîkî'nin "Mukaddime"si (bkz. Üstünova, 2003) ve aynı eserin Memlük-Kıpçak sahasındaki tercümesi olan "Kitab-ı Mukaddime-i Ebu'l-Lays Es-Semerkindî" (bkz. Zajaczkowski, 1959; Toparlı, 1987; Özkan, 1994) yazılış tarihi bakımından Türk diliyle yazılmış ilk ilmihal kitapları olarak bilinmekteyse de 407 dörtlükten müteşekkil manzum bir eser olan Mu'înü'l-Mürîd; iman, namaz, oruç, zekat, helâl, haram gibi temel İslamî bilgileri anlatması ve inanmak, ibadet etmek, davranış, ahlâk gibi temel konu ve meseleleri işlemesi, bir ilmihalde bulunması gereken hususları hâvi mahiyeti sebebiyle Türk dili ve edebiyatındaki ilk ilmihal örneği kabul edilmelidir.

Eserin Arapça yazılmış bir ilmihalin Türkler için tercümesini oluşturmak maksadıyla yazıldığı, fakat içerdiği serbest kurgu ve konu işleme tarzıyla adaptasyon niteliği kazandığı anlaşılmaktadır. Mu'înü'l-Mürîd hakkında, özellikle yazarının kim olduğuyla ilgili olarak verdiği bilgiyle tartışmaya neden olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han "Şecere-i Terâkime"de, eserin bir "mes'ele-i dinî" kitabının tamamının tercümesi olduğunu bildirmiştir:

... ol zemanda Ürgenç'de bir 'aziz kişi bar érdi Şeref atlıg. Şeyhlik mesnedinde olturgan ve hem molla érdi. Ersarı Bay barıp şeyh-i mezkurge kırk tève niyaz bérip inabet kılıp iltimas yüzündin 'arz kıldı kim biz Türk halkı turur biz. 'Arabî kitablarını okup ma'nasige yetişip 'amel kılmaklık besî müşkil bola turur. Eger 'Arabî mes'elelerini Türkî terceme kılıp inayet kılsangız érdi, sevabga şerik bolur érdingiz tédi érse, Şeyh Şeref Hoca takı barça mes'ele-i dinîni terceme kılıp bir kitab ayıtp Mu'înü'l-Mürîd at koyup Ersarı Bay'ga bérdi. Ol vakttdin tâ bu küngaça barça Türkmenler ol kitabnıng mes'eleleriga 'amel kıla tururlar ... (102b/9-103a/1)

Yukarıdaki pasajdan anlaşıldığına göre, (Şecere-i Terâkime'de zikredildiği şekliyle) Hızır ülkesinin Salur ilinden bir Türkmen beyi olan Ersarı Bay, Şeyh Şeref Hoca'nın huzuruna çıkıp kendisinin ve halkının Türk olduğunu, Arapça yazılmış dinî mesele kitaplarını (ilmihalleri) anlayamadıklarını söylemiş, Türkler için (bir) dinî meseleler kitabını tamamen tercüme etmesini niyaz etmiş, Şeref Hoca da tercüme edip

bu tercümesine “Mu’înü’l-Mürîd” adını vererek Ersarı Bay’a teslim etmiştir. O vakitten bugüne kadar (Ebul Gazi Bahadır’un yaşadığı, şahit olduğu zamana değin), Türkmenlerin bu kitabın meselelerine bakarak amel ettikleri bildirilmiştir.

Ebul Gazi Bahadır’un belirttiği gibi, Türkmenler arasında meşhur olan bu dinî mesele kitabının aslının esasen Türkmen halk kitlelerinin anlayabileceği Oğuzca olması gerekirken Harezmi Türkçesiyle ve yoğun Arap-Fars kelime kadrosuyla o devrin tahsil görmüş zümresine hitaben yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum belki de eserin Bursa Orhan Kütüphanesi’ndeki bilinen tek nüshasının 14. yüzyıl Türk dünyasının karışık dil özellikleri gösteren bir yazı dili olan Harezmi Türkçesiyle Oğuzca yazılmış asıl nüshadan çevrilmiş olduğunu göstermektedir. Alternatif bir düşünce olarak, mevcut nüshadaki dil özelliklerinden hareketle, eserin vaktiyle Harezmi bölgesinde bulunan ya da Harezmi’e yakın sayılacak bir Türk bölgesinde yaşayan Oğuzlar için yazılmış olduğu ve bu sebeple eser dilinde, diğer Harezmi Türkçesi eserlerinin bazılarına göre, daha fazla Oğuzca özelliğın bulunduğu ileri sürülebilir. Tahminen 15. yüzyılda istinsah edilmiş mevcut nüshanın (bkz. Toparlı ve Argunşah, 2008: 27), dil özelliklerinde müstensihın Oğuz Türkçesinden yana tercihlerinin de rol oynadığı ayrıca düşünölmelidir.

IV. Türk diliyle yazılmış ilk Hüsrev ü Şirin mesnevisi: Kutb’un Hüsrev ü Şirin’i

Kutub (*Kutb*) mahlaslı bir şair tarafından 1340-1341’de yazılmış (krş. Zajaczkowski, 1958: 30; Hacıeminoğlu, 2000: VII) Hüsrev ü Şirin, Altınorda’da (Ak-Orda) sadece 1 yıl kadar hükümdarlık etmiş ve 1342’de öldürölmüş devletin doğu kısmının hâkimi Şahzade Tını Bég Han’a ve eşi Melike Hatun’a sunulmuştur. Eser, Türk dili ve edebiyatı tarihi içinde yazılmış 21 adet Hüsrev ü Şirin (veya Ferhad u Şirin) mesnevisinin (Doğu’da mesnevi, manzum olmasına rağmen Batı’daki mensur roman janrına denktir) ilki ve öncüsüdür. Ayrıca bu eserin orijinal bir yönü de Türk edebiyatının ilk romantik mesnevilerinden (= romanlarından) olmasıdır. 4662 beyitlik eserin “kitab nazm kılmakka sebep beyan ayur” kısmında (236.-270. beyitler), Kutb’un dilinden şu ifadeler yer almaktadır:

Nizâmî nazmı yanglıg tüz sözüngni “Nizâmî’nin nazmı gibi düzenle sözünü!
Anın belgüt hanıngga bu özüngni (240) Onunla belirt hanına bu özünü”

Kazan tég kaynap uş sevda bişürdüm “Kazan gibi kaynayıp işte sevda pişirdim,
Nizâmî balıdın halva bişürdüm (244) Nizâmî’nin balından helva pişirdim”

Hanım atınga uşbu Parsî tilni “Sultanım adına işte bu Fars dilini,
Çevürdüm tüzdüm uş nazm üzre kılın (245) çevirip nazmederek düzenledim”

Bu beyitlerde Kutb, kendi nazımının Hüsrev ü Şirin’in asıl müellifi ve Klasik Fars şiirinin önde gelen isimlerinden Nizâmî’nin (Nizâmî-i Gencevî, 1141-1209) nazmı gibi, eşit özelliklere sahip olduğunu, kendi dilinin Nizâmî’nin eserinden alınan edebî zevki verdiğini ve Nizâmî’nin “bal”a benzetilen şiir dilini ve eserde yoğun bir şekilde işlenmiş “beşerî aşk (*l’amour humain*)” muhtevasını, Farsçadan yaptığı bu tercüme vasıtasıyla “içine sevda katılmış bir helva” haline getirdiğini bildirmek istemiştir. Esasen Kutb, Türk edebiyatını çok yönlü bir şekilde etkileyen meşhur Farsça eserlerin Türk dilinin ifade gücü ve Türkçeye mahsus söz sanatları aracılığıyla yorumlanabileceğini, bu yönüyle Türkçenin Farsçadan hiç de geri kalmayacak yüksek bir edebiyat dili olduğunu göstermek, ispat etmek istemiştir (ayr. bkz. Hacıeminoğlu, 2000: X). Kutb’un tercümedeki başarısı, adaptasyon metodunu Türkçe üzerinde ustaca kullanmasına doğrudan bağlıdır. Kutb’un eserin hacmine bağlı kalmadığı, 5700 beyitlik eseri konu bütünlüğünü bozmadan, metin içindeki başlıkları muhafaza ederek

ve çıkarma yapmadan toplam 4662 beyit halinde sunduğu (ilk 270 beyit Kutb'un esere ilâve ettiği orijinal manzum kısmı oluşturmaktadır), Fars edebiyatına mahsus çok mübalağalı betimlemelere başvurmeyen sade ama sanatlı üslup kullandığı dikkat çekmektedir. Kutb'un eserini manzum bir tercüme kimliğinden kurtarıp tamamen Türkçe bir adaptasyona dönüştürmek istediği, ilk 270 beyitteki özgün ifade tarzından ve Altunorda'nın siyasi hayatını da metnin içinde işlemek suretiyle eserine orijinalite katmasından anlaşılmaktadır.

Eserin bilinen tek nüshası (Paris'te, Bibliotheque Nationale'de bulunan nüsha) 1383'te Kıpçak Türk'ü Berke Fakih tarafından İskenderiye'de Altın Boga Bég'e ithafen istinsah edilmiştir (eser sonundaki 66 beyit [4663.-4729. beyitler], Berke Fakih'a aittir). Mevcut nüshanın müstensih tercihine göre kısaltılmış bir nüsha olduğu düşünülmelidir. Eserin Harezmi Türkçesinin belli başlı Kıpçakça özellikleri bünyesinde barındıran önemli eserlerinden biri olduğu, fakat eldeki nüshanın yine müstensih tercihine bağlı olarak Eski Kıpçak ve bilhassa Memlük-Kıpçak Türkçesi edebiyat dilinin özelliklerinin metin diline karıştırıldığı bir nüsha olabileceği ayrıca düşünülmelidir.

Esasen Hüsrev ü Şirin'de gözlenen önemli özelliklerin başında kullanılan söz varlığının niteliği gelmektedir. Eser, yüzde 80 oranında Türkçe kökenli kelime kullanılarak sade bir dille yazılmıştır. Kutb'un Türkçeci bir şair olarak eserini genelin anlayabileceği bir dille yazma endişesi taşıdığı, ağır ve ağdalı bir dilden uzak durarak edebiyat sanatının icra edilebileceğini ve edebiyatın Türkçe yapılması gerektiğini savunduğu eserin bütününden anlaşılmaktadır. Kutb'un bu yönüyle Türk edebiyatının orijinal, kendine has özellikler kazanmış bir edebiyat dili olarak yükselmesinde, Türk edebiyatının henüz olgunlaşmamış ve klasik bir karakter kazanmamış 14. yüzyıldaki gelişim ve değişim evresi içinde öncü rollerden birini üstlendiği vurgulanmalıdır. N. Hacıeminoğlu, "Kutb'un eseri zengin bir sözlüğe sahiptir. Belli başlı Türkçe sözlüklerin hiçbiri tek başına Kutb'un Hüsrev ü Şirin'ini karşılayacak mahiyette değildir. (Hacıeminoğlu, 2000: X)" şeklindeki ifadesiyle, eser dizininin bir sözlük gibi, zengin bir kelime kadrosunu yansıttığını bildirmiştir (Hüsrev ü Şirin'de kullanılan kelimelerin filolojik dizini yeni bir çalışma ile istifadeye sunulmuştur: bkz. Demirci ve Karşlı, 2015).

V. Türk dilinde yazılmış ilk kırk hadis tercümesi: Uştmahlarning Açuk Yolu

"Uştmahlarning Açuk Yolu (Neh(e)cü'l-Ferâdis)", yani "Cennetlerin Açık Yolu" adıyla Kerderli Mahmud bin Ali tarafından, yazılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 1358'den önce Harezmi Türkçesiyle istinsah yahut telif edilmiştir (Şehabeddin Mercanî nüshasındaki 1358 ve Yeni cami nüshasındaki 1360 tarihleri, eserin bu istinsah tarihlerinden önce (*termus ante quem*) yazıldığını göstermektedir. Eserin yazarı, yazılış yeri ve tarihiyle ilgili tartışmalar için ayr. bkz. krş. Ata, 2014: 32-34). Eser, dört ana bölüm (I. bâb: Hz. Muhammed'in faziletleri, II. bâb: dört halife, ehli beyt ve dört imamın faziletleri, III. bâb: Allah'a yaklaştıran ameller ve IV. bâb: Allah'tan uzaklaştıran ameller üzerinedir) ve her bölümde bulunan on adet fasıldan oluşur. Her fasıl bir hadis ile başlar; önce hadisin tercümesi, arkasından hadis ile ilgili bilinenler ve rivayetler sıralanır. Eserin Hz. Peygamber'in hayatıyla ve çevresiyle ilgili pek çok detay vermesi sebebiyle bir "siyer-i nebi", içerik bakımından ise "kırk hadis tercümesi" olduğu söylenebilir (bkz. krş. Caferoğlu, 1974: 113; Karahan, 2002: 471). Eser içinde kullanılan ifadeler, eserin kuruluş ve konu işleme biçimi, doğrudan temel alınan 40 adet hadis üzerinden olduğu için, öncelikle eserin Türk edebiyatındaki ilk "kırk hadis

tercümesi" olduğunu söylemek gerekecektir. Fakat öte yandan, "siyer-i nebî" türünde yazılmış bir eserde rastalanan özelliklere bu eserde de rastlanması, tabii olarak metne "siyer-i nebî" tarzında yazılmış ilk Türkçe eser olma hüviyeti de kazandırdığı anlaşılmaktadır.

... Bu hadîsge temessük kılıp kırk hadîs cem' kılduk. Peygamber 'aleyhi's-selâm hadîslerindin mu'temed kitablardın. Yana bu hadîslerge münâsib hikâyetler 'aleyhi's-selâm ahvâludın ... takı bu kitâbnı dört bâb üze kılduk takı tegme bir bâbnı on fasl üze kılduk takı tegme bir fasl evvelinde bir hadîs keltürdük. Peygamber 'aleyhi's-selâm hadîsleridın mecmû'ı kırk hadîs bolur ... (2/9-13)

Sade, süssüz fakat canlı ve halkın anlayacağı bir dil ile yazılmış eser, doğrudan doğruya ele aldığı 40 adet hadis üzerinden Türklere İslam'ı ve temel gereklerini, yapılması ve yapılmaması gerekenleri, başta Hz. Muhammed olmak üzere ehli beyt, dört halife ve dört imamın hayatını, İslam yolundaki mücadelelerini vs. çeşitli yönleriyle, detaylar vererek ve ayetler eşliğinde, muteber rivayetler ve hikâyeler çerçevesinde sürükleyici bir tarzda nakletmektedir.

Nehcü'l-Ferâdis'in kaynak metnin orijinal adı "Nehcü'l-Ferâdis" verilmek suretiyle "Uştmahların Açık Yolu (2/16)" olarak aranje edilmiş bir adaptasyon olduğu düşünülmektedir. Arapça yazılmış "Nehcü'l-Ferâdis" kitabından doğrudan ya da Farsça tercümesinden uyarlanarak hazırlanan eserin, Harezmi Türkçesi eserlerinin genel karakterine uygun bir şekilde, örnek alınan kaynak metnin konu işleme sırası ve biçim özelliklerini koruyan fakat içeriği işleme şeklinde değişikliklerin, tasarrufların ve tercih farklılıklarının görüldüğü bir eser olduğu tahmin edilmektedir. Uygur harfleri kullanılarak Harezmi Türkçesiyle yazılmış ve içerik bakımından çeşitli benzer özellikler gösteren Mi'râcnâme'deki Nehcü'l-Ferâdis ile ilgili kayıt, bu kanaati teyit eder mahiyettedir (Pavet de Courteille, 1882: 1; bkz. Caferoğlu, 1974: 113, dn. 33)

Émdi bilgil kim bu kitâbnıng atı Mirâc-nâme turur. Nehcü'l-Ferâdis atlık bir kitâbnı Türk tilige evürdük köp kişilerge fâyide tegsün

Mi'râcnâme ile Nehcü'l-Ferâdis'in aynı şekilde düzenlenmiş eserler olduğunu ancak bazı farklara da sahip olduklarını belirten J. Eckmann, Mi'râcnâme'nin ve Nehcü'l-Ferâdis'in aynı kaynaktan tercüme yoluyla oluşturulmuş eserler olabileceğini ancak şimdilik bu fikre ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini bildirmiştir (Eckmann, 1956: XI-XII; bkz. Caferoğlu, 1974: 113; ayr. bkz. Ata, 2014: 32).

Eser nüshalarının çoğunun vaktiyle Altunorda'ya ait bölgelerde (Saray [Altunorda başkenti, bugün Rusya'da Astrahan şehrine yakın mesafede kurulmuş eski şehir], Kazan, Kırım nüshaları) tespit edilmesi, eserin Altunorda devrinde Türklere arasında popüler bir kitap olarak rehber vazifesi gördüğünü, Altunorda'da Harezmi ve civarının özellikle bir edebiyat ve sanat merkezi olarak yükseltilmesi neticesinde oluşan Türkçe dinî ve edebî eserler oluşturma gayreti cereyanının bir mahsulü olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

§ Sonuç

Türk tercüme edebiyatı açısından yukarıda incelenen *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Kıyasü'l-Enbiya*, *Mu'ünü'l-Mürid*, *Hüsrev ü Şirin* ve *Nehcü'l-Ferâdis* gibi İslamiyet etkisindeki Türk edebiyatında tercüme ve tercümeden geliştirilen adaptasyon tarzı vasıtasıyla kaleme alınan eserlerin Türk coğrafyası içinde çıkış ve gelişim yerinin Harezmi ve Harezmi merkezli olan Altunorda'ya bağlı bölgeler olması, 14. yüzyılda Harezmi'nin Türk dünyası için büyük bir kültür merkezi olduğunu işaretlemektedir. İslamî kültür birikimi ile Türk kültürünün eski çağlara uzanan uzun geçmişinin

ahenkle birleştigi medeniyet beşigi olarak yükselen Harezmi, Türkçe yazan şair ve edipler için örnek bir sanat muhiti teşkil etmiş; Türk dilinin yüksek bir edebiyat dili olarak gelişmesini, türlerin ve edebî çeşitliliğin artmasını sağlayan bir merkez vazifesi görmüş ve Türk edebiyatına istikâmet vererek irtifa kazanmasını sağlamıştır. Harezmi Türkçesinden sonra, 15. yüzyıldan itibaren Anadolu'da ve Türkistan'da Türkçenin klasik bir edebiyat dili olarak yükseldiği görülür. Standart bir yazı dili olmasa da Karahanlı Türkçesi mirası üzerinde Doğu, Kuzey ve Batı Türklüğünün dilini harmanlayan Harezmi de içine alarak İç Asya'dan Avrasya bozkırlarına uzanan Altınorda sarayının desteklediği Türk şair ve ediplerinin tercüme ve tabii olarak adaptasyonla başlayan Türkçe yazma gayretinin ortaya çıkardığı Harezmi Türkçesi, İslam etkisindeki Türkler için edebiyat açısından karanlıkta kalan 12. ve 13. yüzyıllardan sonra, önemli bir çıkış açmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin "Mecâlisü'n-Nefâyis"te, "Harezmiçe Türki tili" [Nevâyî'nin belirttiği şekilde Hüseyin Harezmi'nin "Kaside-i Bürde"ye yazdığı şerh, Harezmi Türkçesiyle kaleme alınmıştır ve ilklerdendir (ayrıca bkz. Caferoğlu, 1974: 107, dn. 14)] olarak andığı dili örnek alarak geliştirdiği Çağatay Türkçesinin temelini Harezmi Türkçesi olduğu yani Harezmi Türkçesi ile yazılmış eserlerin Çağatay edebiyatının hazırlık devresini teşkil ettiği mâlumdur. Ayrıca Anadolu'da, Ön Asya, Ortadoğu ve Mısır'da, Türk dili ve edebiyatının Harezmi Türkçesinden doğrudan etkilendiği, hatta Türkmen şair ve ediplerinin Harezmi Türkçesinin özellikle Eski Türkçeden gelen aslı ve baskın Doğu Türkçesi karakterini yazı dilinde örnek almaları, benzeyen dil unsurlarını bir moda halinde stilize etmeleri, benzer eserler yazmaları; ilerleyen yüzyılda Harezmi Türkçesinin yerini alan Çağatay Türkçesini de aynı anlayışla izlemeye gayret göstermeleri bu sebebe bağlanabilir. Türk dili ve edebiyatı tarihi boyunca karşılıklı olarak Batı Türklerinin ve Doğu Türklerinin birbirlerinin edebiyat ve sanat dillerine ait söz varlığını ve gramer özelliklerini kendi edebî eserlerinde kullandıkları bilinmektedir. Birer örnek olarak, 15. yüzyılda Nevâyî'nin şiirlerinde büyük ihtimalle Türkmen halk şiirinin özendirici etkisiyle Oğuz Türkçesi özelliklerine rastlanması, Osmanlı şairi Nedim'in Çağatayca manzumeler kaleme alması; 18. ve 19. yüzyıla değin uzanan tarihî süreç içinde, Türklüğün müşterek dil, edebiyat ve kültür varlığının Türk sanatında yine müşterek bir millî bilinçle işlendiğini ispatlamaktadır.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. (2006). *Atabetü'l-Hakayık*, Ankara: TDK Yayınları.
- ARAT, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: TTK Yayınları.
- ARAT, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I (Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiya I (Metin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, A. (2004). *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi [Rylands Nüshası]*, (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara: TDK Yayınları.
- ATA, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin İlk Devresi Harezmi – Altınordu Türkçesi*, Ankara: AÜ Yayınevi.
- BODROGLIĞETI, A. J. E. (1976). "The Authorship and Sources of the Mu'inü'l-Mürid", *Tractata Altaica*, Wiesbaden, s. 87-105.
- CAFEROĞLU, A. (1974). *Türk Dili Tarihi II*, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- DEMİRCİ, Ü. Ö., KARSLI, S. (2015). *Kutb'un Husrav u Şirin'i Dizin*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ECKMANN, J. (2004). *Nehcü'l-Ferâdis I-II (Metin-Tıpkıbasım)*, Haz. S. Tezcan, H. Zülfikar, Ankara: TDK Yayınları.

- ERASLAN, K. (1996). *Ali Şir Nevayî, Nesayimü'l-Mahabbe Min Şemayimü'l-Fütüvve I, Metin*, TDK: Ankara.
- ERCİLASUN, A. B., AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Ankara: TDK Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2000). *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hussiyetleri*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARAHAN, A. (2002). "Kırk Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 470-473.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1928). "Harezşahlar Devrinde Bir Türk Lisancısı: Mehmed bin Kays ve Eseri", *Türkiyat Mecmuası*, C. 2, s. 441-444.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Ötüken.
- MERTOĞLU, M. S. (2009). "Sa'lebî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 36, s. 28-29.
- NAGEL, T. (1986), "Kıyas al-Anbiya", *The Encyclopaedia of Islâm*, New Edition, C. V, s. 180-181.
- ÖLMEZ, Z. (1996). *Ebul Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Ankara: Simurg.
- ÖZKAN, A. (1994). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys Es-Semerkindî (İmlâ-Gramer-Tenkitli Metin-İndeks)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- PAVET DE COURTEILLE, A. (1882). *Miradj-Nameh ...*, Paris.
- RIEU, C. (1888). *Catalogue of the Turkish Manuscripts*, London.
- SAGOL, G. (1997). "Kur'an'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 379-396.
- SERTKAYA, O. F. (1986). "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S. 409, s. 43-80.
- TEKİN, T. (1986). "İslam Öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri), S. 409, s. 3-42.
- TEKİN, T. (1989). *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Ankara: TDK Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1960). "Londra ve Tahran'daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. III (1959-1960).
- TOPARLI, R. (1987). *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Leys'is Es-Semerkindî*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- TOPARLI, R., ARGUNŞAH, M. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*, Ankara: TDK Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, K. (2003). *Kutbe 'd-din İznikî, Mukaddime, Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- YILMAZ, E., DEMİR, N. (2009). "Sa'lebî'nin Kitâbu 'arâ'isi'l-mecâlis fî kıssasi'l-enbiyâ'sının Anadolu Sahasında Yapılmış Çevirileri", *Journal of Turkish Studies*, Cem Dilçin Armağanı, C. 33/II, s. 357-370.
- YÜCE, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, Ankara: TDK Yayınları.
- YÜCE, N. (2012). "Türk" (Kültür ve Medeniyet / Dil ve Edebiyat. Dil. Başlangıçtan Cumhuriyete Kadar), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, s. 497-500.
- ZAJACZKOWSKI, A. (1958). *Najstarsza wersja turecka Husrâv-u Şirin Qutba*, cz. I Tekst i cz. II Facsimile, Varşova (cz. III Słownik, Varşova 1961).
- ZAJACZKOWSKI, A. (1959). "Mamelucko-Kipczacki Przekład Arabskiego Traktatu Mukaddima Arabskiego Traktatu Mukaddima Abu-l-Lait as-Samarkandi", *Rocznik Orientalistyczny*, C. XXIII, S. 1, s. 73-99